

կույթյան մեջ: Ինչ վերաբերում է դպտիներին, ապա նրանց մեծ մասը մնաց երկրում: Դպտիները եզիպտոսի այլ փոքրամասնություններից տարբերվում են նրանով, որ նրանք բնակվում էին իրենց հայրենիքում: Ավելին, նրանք հավտացած են, որ հանդիսանում են հին եզիպտացիների ուղղակի հետնորդները ու հպարտանում են թե՛ դրանով, թե՛ քրիստոնեական հարուստ պատմությամբ: Դպտիները կապված են և անկեղծորեն նվիրված իրենց հայրենիքին և չեն պատկերացնում իրենց կեցությունը եզիպտոսի սահմաններից դուրս: Թերևս հենց այստեղ պտք է փնտրել դպտիական համայնքի գոյատևման գաղտնիքը՝ կրոնը և սերը հայրենիքի նկատմամբ:

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԼԱՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ԱՂՐԵՅԱՆԻ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԱՐՅԱՆՈՎԱՅՈՒԹՅԱՆ ԴԱՅՔԱՐԸ ԼՂԻՄ-Ը ՀՆՄՀ-ԻՆ ՎԵՐԱՄԻՎՈՐԵԼՈՒ ՎԵՄԱՐ (1923-1988թթ.)

ԼՂԻՄ կազմավորման հենց սկզբից, Աղրեջանի ղեկավարությունը կոպտորեն ոտնահարել է ԼՂԻՄ հայ բնակչության իրավունքներն ու շահերը: Դա արտահայտվել է մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումն արհեստականորեն կասեցնելու, ԼՂԻՄ-ի Աղրեջանի հումքային կցուկը դարձնելու, ԼՂԻՄ-ի և իր իսկ միութենական հանրապետության միջև արտադրանքի ոչ համարժեք փոխանակում իրականացնելու, ԼՂԻՄ-ը Նախիջևանի օրինակով հայազրկելու նպատակով ժողովրդագրական ակտիվ էքսպանսիա վարելու, հայազգի բնակչության նկատմամբ խտրական կադրային քաղաքականություն վարելու, ԼՂԻՄ-ին հարող հայկական շրջանների վարչա-տարածային կառուցվածքը մասնակիորեն վերափոխելու, հայոց լեզուն և մշակույթը սահմանափակելու, հայկական հուշարձանները և մշակութային արժեքները ոչնչացնելու և դրանք յուրացնելու փորձերի մեջ:

Մարզը զրկված էր ամեն տեսակ տնտեսական ինքնուրույնությունից: Գործնականորեն վերացված էին բոլոր կապերը Դայաստանի հետ: Խորհրդային Աղրեջանի ղեկավարությունը գիտակցելով, որ բռնակցված տարածքներում հայ ազգաբնակչությունը չի հաշտվի ստեղծված իրավիճակի հետ, սկսեց միջոցներ ձեռնարկել այդ տարածքների ժողովրդագրական վիճակը փոփոխությունների ենթարկելու ուղղությամբ: Աղրեջանի քաղաքական ղեկավարությունը հասկանում էր, որ առաջին հերթին անհրաժեշտ է վերացնել անմիջական սահմանը Դայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի միջև: Դա անշրջելի դարձնելու նպատակով խորհրդային Աղրեջանի ղեկավարությունը շարունակեց շահ Աբասի ժամանակներից սկսած Արաքսի ափերից մինչև Ջերմուկի փեշերը մահմեդական ցեղերով բնակեցնելու քաղաքականությունը: Այդ նպատակով Աղրեջանի Կ(ք)Կ Կենտկոմի նախագահության 1923թ. հուլիսի 16-ի նիստում որոշվեց «քրդերի զբաղեցրած տարածքից կազմել Զուրդիստանի գավառը»¹: Դրա հիման վրա 1923թ. օգոստոսի 6-ին խորհրդային Աղրեջանի կառավարության որոշմամբ

¹ К. истории образования Нагорно-Карабахской области Азербайджанской ССР 1918-1925. Документы и материалы, Баку, 1989, стр.149.

կազմավորվեց Կարմիր Քուրդիստան-ինքնավար քրդական շրջան՝ Լաչին կենտրոնով։ Կարճ ժամանակահատվածում քրդերին թուրքացնելուց հետո, 1930թ. վերացվեց Քուրդիստանի տարբերակիչը, և ստեղծվեցին Քելբաջարի, Լաչինի, Կուրաթլուի, Ջանգելանի շրջանները։ Քրդերի ուժացման հախտում մի նոր ժամանակաշրջան սկսվեց։ 1926թ. Ադրբեջանում ապրում էր 44139 քուրդ, 1936թ.՝ 6000, իսկ 1979թ. մարդահամարի տվյալներով հարևան հանրապետությունում արդեն քուրդ չկար¹։ Այնուհետև ԼՂԻՄ-ի տարածքում գտնվող մի շարք բնակավայրեր պոկեցին ինքնավար մարզից և նվիրաբերեցին ադրբեջանական շրջաններին։ Այսպես, Անդրֆեդերացիայի վերացումից հետո Հադրութի շրջանից Հոդեր ու Հարար գյուղերը կցվեցին ադրբեջանական Ֆիզուլու և Լաչինի շրջաններին։

Ղրանով էլ չբավարարվելով, 1950-1970-ական թվականներին տնտեսությունները խոշորացնելու առիթով հայկական գյուղերից խլվեցին ընդարձակ հողահանդակներ և հանձնվեցին ադրբեջանցիներին։ Միաժամանակ հայկական բնակավայրերը ենթարկեցրին ադրբեջանական գյուղերին։ Այդ ամենից հետո մարզի խաչմերուկային ճանապարհների վրա և բարեբեր գետահովիտներում հայկական բնակավայրերի արանքում, ստեղծվեցին ադրբեջանական նոր գյուղեր։ Արդյունքում տասնյակ հայկական գյուղեր վերացան։ Ղրանց մի մասը՝ Ջամիլլուն, Կրկժանը, Խոջալլուն և այլ գյուղեր, բնակեցվեցին ադրբեջանցիներով։

1920-ական թվականներից մինչև 1950-ական թվականների վերջը Լեռնային Ղարաբաղից ամեն տարի հազարավոր երիտասարդներ էին հավաքագրում և ուղարկում հանրապետության արդյունաբերական կենտրոնները՝ կառուցապատելու, ինչպես նաև Միլլի ու Մուղանի անջրդի հողահանդակները յուրացնելու։

Մշակովի հողահանդակների պակասը, ցածր բերքատվությունը, ոռոգման համակարգերի բացակայությունը Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը ստիպում էին հարևան ադրբեջանական շրջաններում զբաղվել արտագնա աշխատանքով։ Ծանր աշխատանքը, կլիմայական պայմանների կտրուկ փոփոխությունը մասսայական հիվանդությունների և մահացության պատճառ էին դառնում։ «Տարեց-տարի բնակչության նոր հավաք է կազմակերպվում. ընտանիքների առավել եռանդուն և գործունյա անդամներն ստիպված լքում են իրենց հայրենիքը։ ...ԼՂ-ում տուն չկար, որ մեկ անդամի չուղարկեին արտագնա աշխատանքի»։

Միլլի տափաստանում հայ գյուղացիներին հողեր էր հատկացվում, պայմանով, որ նրանք պիտի ապրեին Ադջաբեդիի շրջանում²։ Հայ բանվորների ջանքերի շնորհիվ կառուցվեց Միլլի հայտնի ջրանցքը, որը կոչվեց «գլավուր արխ»։

Խորհրդային իշխանության տարիներին ԼՂԻՄ-ում զարգացած էր կանանց աշխատանքի պահանջ ունեցող արդյունաբերությունը, և դա գիտակցաբար էր արվում Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից, որպեսզի տղամարդիկ հեռանան մարզից։

Լեռնային Ղարաբաղը մայր Հայաստանից կտրելուց հետո, Ադրբեջանի ղեկավարությունը, երկրամասից հայ բնակչության արտահոսքը արագացնելու նպատակով, արհեստականորեն արգելակում էր մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ընթացքը։

¹ Դրիգորյան Բ., *Насильственная ассимиляция мусульманских иллиовальных мещенств в Азербайджане*, Ер., 1992, стр. 26.

² Кочарян Г.А., *Нагорный Карабах*, Баку, 1925, стр. 35.

³ «Կոմունիստ», 8 հունվարի, 1929:

Դա առանձնապես արտահայտվել է բարձր որակավորման մասնագետ կադրերին աշխատանքով չապահովելու հարցում: Առանձնապես Հայաստանում կրթություն ստացած մասնագետները մարզում աշխատելու ոչ մի հնարավորություն չունեին: Հայկական կրթություն ունեցող երիտասարդներին վարչա-կառավարչական մարմիններում աշխատելն արգելված էր:

Հայ բնակչության արտագաղթին ուղղակի նպաստել է դպրոցներում սովորելու համար տարրական պայմանների բացակայությունը: Մինչև 1970-ական թվականները, մարզի հայկական շրջաններում պետական բյուջեի հաշվին չի կառուցվել ոչ մի դպրոցական շենք, ակումբ, մշակույթի տուն:

Ադրբեջանի հայկական դպրոցներում արգելվում էր հայոց պատմության դասավանդումը: Դրան հակառակ, Ատեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտում Ադրբեջանի պատմության դասավանդումը պարտադիր էր:

Վատթար վիճակում էր մարզի առողջական համակարգը: 1986թ. Լեռնային Ղարաբաղում բնակչության 10 հազար շնչին ընկնում էր 28,7, իսկ Ադրբեջանում՝ 38,4 բժիշկ: Այն դեպքում, երբ բժիշկների մի զգալի մասը ազգությամբ ադրբեջանցիներ էին:

Տարեցտարի բնակարանային շինարարության ծավալները զգալիորեն կրճատվում էր: Եթե 1966-70թթ. կառուցվել է 262,0 հազ-քառ. մետր բնակտարածություն, ապա 1976-80թթ.՝ 242,6 հազ-քառ. մետր¹: 1966-1986թթ. մարզում շահագործման հանձնված ընդհանուր օգտակար բնակտարածության 58,3 տոկոսը բաժին էր ընկնում անհատական շինարարությանը, իսկ հանրապետությունում, ամբողջությամբ վերցրած, այն կազմում էր 41,6 տոկոս²:

Ատեփանակերտում բնակարան ստանալու համար մարդիկ սպասում էին տասնյակ տարիներ:

ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանին զիջում էր մեկ շնչին ընկնող համախառն հանրային արդյունքով, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության մեքենայացմամբ և կապիտալ ներդրումներով: Այսպես, 1986թ. Ադրբեջանում մեկ բնակչին ընկնող կապիտալ ներդրումները կազմել են 473, Նախիջևանում՝ 342, ԼՂԻՄ-ում՝ 181 ռուբլի³:

Վատթար վիճակում էր հաղորդակցության ցանցը: Հաղորդակցության միջոցների բացակայության կամ էլ անմխիթար վիճակի հետևանքով տասնյակ գյուղեր անմարդաբնակ են դարձել: Մարզի արդյունաբերությունը ներկայացնում են ընդամենը մի քանի տասնյակ ձեռնարկություններ, որոնց մի մասը հիմնադրվել է դեռևս մինչև հեղափոխությունը: Արդյունաբերական ձեռնարկություններում մեծ մասամբ գերիշխում էր իր դարն ապրած հին տեխնիկան և ձեռքի աշխատանքը, դրանք զուրկ են ժամանակակից արտադրական շենքերից:

ԼՂԻՄ-ում չկար համակցված կետերի, երկաթբետոնե իրերի գործարաններ, ալյուրաց, տնաշինական կոմբինատ:

Գերազանցապես գյուղատնտեսական մարզ հանդիսացող Լեռնային Ղարաբաղում խորհրդային իշխանության տարիներին ոռոգման համակարգեր չեն ստեղծվել: Դրա փոխարեն Ղարաբաղի լեռնային գետերի ջրերի հաշվին ջրարբի էին դարձվել հարևան ադրբեջանական շրջանների տասնյակ հազարավոր հեկտար հողահանդակներ: Ջրառատ երկրամասում լուծված չի եղել նաև խմելու ջրի

¹ *ՀԿԱՕ՝ԱՅ. ССР за 60 лет, Баку, 1983, стр. 160.*

² *«խորհրդային Ղարաբաղ», 18 հունիսի, 1988:*

³ *«խորհրդային Ղարաբաղ», 18 դեկտեմբերի, 1990:*

հիմնահարցը: Չնայած այս ամենին հայ բնակչության աշխատանքային եռանդի շնորհիվ, մարզը գյուղատնտեսական մի շարք մթերքների արտադրությամբ համարապետությունում առաջնային տեղ էր գրավում: Այսպես, 1986թ. ԼՂԻՄ-ը բնակչության մեկ շնչին ընկնող մսի (անասունների և թռչունների միսը կենդանի քաշով) զնուններով Նախիջևանին զերազանցում էր 4,6, կաթով՝ 2,7, ցորենով՝ 1,4 անգամ, խաղողով՝ 1,6 անգամ: Միավոր հողատարածության հաշվով այստեղ 1,2 անգամ ավելի շատ անասնազլխաքանակ է պահվում, քան համարապետության միջինը՝ 1,7 անգամ ավելի շատ, քան Նախիջևանը¹: Մարզը տալիս էր ավելի շատ գյուղատնտեսական մթերքներ, քան ստանում էր, այդ պատճառով էլ աշխատավորությունը մասմթերքների ու կաթնամթերքների մշտական կարիքի մեջ էր: Վերոհիշյալ մթերքների վաճառքը կատարվում էր կտրոններով: 70 տարիների ընթացքում Ադրբեջանի ղեկավարությունը հնարավոր և անհնարին միջոցներով մարզը մղել է փակուղի, նրա հայ բնակչությանը քաշել ստրկական ու զաղուրարարական լծի տակ: Իրավացի է խՍՀԿ Կենտկոմի բաժնի վարիչ, ԼՂԻՄ-ի հատուկ կառավարման Կոմիտեի ղեկավար՝ Ա.Վոլսկին. «Երկրում չրջելիս, - ասել էր նա, - ես չեմ հանդիպել այնպիսի ավերածության, մարդկանց ճակատագրերի հանդեպ այնպիսի արհամարհանքի, ինչպես Լեռնային Ղարաբաղում»²: Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության ազգային իրավունքները ոտնահարելու և նրա նկատմամբ խտրական քաղաքականություն կիրառելու իմաստը Արցախը հայաթափ անելու և մարզը ադրբեջանականացնելու մեջ է:

Մարզի հայ բնակչության տարրական իրավունքների ամեն մի պաշտպանություն զնախադրվում էր որպես ազգայնականության արտահայտություն: Երկրամասը զրկված էր ամեն տեսակ ինքնուրույնությունից: Այդ ամենը հանգեցրել է ԼՂԻՄ հայազգի բնակչության մեծամասնության համար անտանելի պայմանների ստեղծմանը և համապատասխանաբար՝ հայերի զանգվածային արտագաղթին: Բոլորից շատ հիասթափվել էր հայ մտավորականությունը, որը հասկանում էր բռնակցված տարածքներում իրականացվող քաղաքականությունը:

Նմանօրինակ քաղաքականությունը հանգեցրել էր մարզի հայ բնակչության տեսակարար կշռի անընդհատ նվազմանը: Ընդ որում, Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության մեծ արտահոսքը մինչև երկրորդ աշխարհամարտը ուղեկցվում էր բնական բարձր աճով: Վերջինիս շնորհիվ հայ բնակչության աճի որոշ միտում նկատվեց: 1926թ. և 1939թ. մարդահամարների ընթացքում, մարզի հայ բնակչության ընդհանուր թիվը 111,7 հազարից հասավ 132,8 հազարի, նույն տարիներին մարզի բնակչության ընդհանուր թիվը 125,3 հազարից հասավ 159,8 հազարի³ կամ ավելացավ 20,4 տոկոսով⁴: Փաստորեն հայերի տեսակարար կշիռը մարզի ընդհանուր բնակչության թվապատկանում կրճատվեց ի օգուտ ադրբեջանցիների:

Դրանով չբավարարվելով 1949 թվականի հունիսի 14-ին դաշնակցականի, ռազմագերու կամ հակախորհրդային տարրի պիտակներով 24,5 հազար արցախահայեր աքսորվեցին Ալթայի երկրամասը: Դրա, ինչպես նաև անընդհատ ավելացող արտահոսքի հետևանքով մարզի հայ բնակչությունը զգալիորեն կրճատվեց և 1959թ. կազմեց 110,1 հազար⁵ (ավելի քիչ, քան 1926թ.): Հետագա տարիներ-

¹ Народное хозяйство Аз ССР, К 70-летию Великого октября, Баку, 1987, стр. 265, 273-277.

² "Правда", 15 января, 1989.

³ Нагорный Карабах за 50 лет (1923-1973гг.), статистический сборник, Степанакерт, 1974, стр. 17.

⁴ Всесоюзная перепись населения 1959г. Азербайджанской ССР, М., 1963, стр. 140.

⁵ НККА, 50 лет в дружной Советской семье, стр. 33.

րին Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության արտահոսքն ավելի ուժեղացավ: 1926-1979 թվականներին Լեռնային Ղարաբաղից միջին հաշվով տարեկան արտագաղթում էին մինչև 2 հազար հայեր, դրա փոխարեն 1959-1979 թվականներին միջին հաշվով ավելանում էին հազար ադրբեջանցիներ¹:

Խորհրդային իշխանության տարիներին Լեռնային Ղարաբաղում ապրում էին, այստեղ ծնված ամեն տասերորդ քաղաքացին, իսկ մնացած ինը արտագաղթում էին: Այդ ամենի հետևանքով մարզի հայ բնակչությունը 111,7 հազարից 1979թ. հասավ 123,1 հազարի, իսկ ադրբեջանցիները՝ համապատասխանաբար 12,6 հազարից հասավ 37,2 հազարի²: Ադրբեջանցի բնակչությունը շարունակում էր ավելանալ ինչպես բնական աճի, այնպես էլ դեպի Լեռնային Ղարաբաղ կատարվող ներհոսքի շնորհիվ:

Ամբողջությամբ վերցրած, 1939 և 1979 թվականների մարդահամարների միջև ընկած 40 տարիների ընթացքում ԼՂԻԱ-ում հայերի թիվը կրճատվել է 7,3 տոկոս, իսկ ադրբեջանցիների թիվը աճել է 2,6 անգամ³:

Հայերին ԼՂԻԱ-ից և ընդհանրապես Ադրբեջանից դուրս մղելու գործընթացն ուժեղացավ հատկապես 50-ական թվականներից: Դրան հակառակ ադրբեջանցիների թիվը աճում էր Հայաստանում: Ասվածի մասին են վկայում ստորև տրված աղյուսակները⁴:

Ադրբեջանական ԽՍՀ գյուղական շրջաններում հայ բնակչության թվի շարժը 1959-1979 թվականներին

շրջաններ	հայ բնակչության թիվը		տարբերությունը	շրջանի ընդհանուր բնակչության մեջ հայերի տոկոսը	
	1959թ.	1979թ.		1959թ.	1979թ.
Աղդամի	792	388.	-404	1,2	,4
Աղսույի	2227	1174	-1053	3,9	,4
Բարդայի	885	413	-472	1,6	,5
Վարդաշենի	2386	2764	-378	10,1	,2
Դաշքեսանի	16826	7325	-9301	34,0	1,0
Ջաքաթալայի	1234	884	-350	2,6	,2
Ջանգելանի	324	35	-289	1,1	,1
Իսմայիլի	4038	2377	-1661	6,4	,3
Ղազախի	1943	751	-1192	1,1	,7

¹ Նույն տեղում:

² Нагорный Карабах, Историческая справка, Ер., 1988, стр. 46. НКАО, 50 лет в дружной Советской семье, стр. 33.

³ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 1 նոյեմբերի, 1989:

⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 18 ապրիլի, 1997:

0	Կատում Իսմայիլի	1915	938	-977	2,5	6
1	Կուտկաշենի	982	478	-504	2,9	8
2	Միրբաշի	2665	2169	-496	6,2	6
3	Ֆիզուլու	1461	839	-622	1,7	1
4	Խանլարի	17264	13975	-3292	22,8	8,2
5	Շամխորի	17153	10369	-6784	13,7	1
6	Շահումյանի	12787	14624	1837	74,5	73,2
7	Շեքի	2012	1091	-921	2,6	2,2
8	Շամախու	6497	4081	-2416	6,2	4,3
9	Շուշի	3794	2881	-913	35,7	18,0

Չայկական ԽՍՀ գյուղական շրջաններում աղյուսեցման բնակչության թվի շարժը 1959

Շրջաններ	աղյուսեցման բնակչության թվաքանակը		տարբերությունը	շրջանի բնակչության աղյուսեցման ընդհանուր մեջ աղյուսեցման թվի տոկոսը	1959թ.
	1959թ.	1979թ.			
					979թ.
Ազիզբեկովի	174	4103	1929 +	21,3	8,3
Ամասիայի	431	17109	7678 +	71,9	1,5
Արարատի	297	7552	3255 +	15,0	5,2
Վարդենիսի	4505	31142	16637 +	49,5	8,2
Գուգարքի	910	8128	4218 +	17,5	9,6
Եղեգնաձորի	62	5553	1591 +	17,5	9,4

	Իջևանի	012	2911	899 +	9,8	1 3
	Նոյեմբերյանի	593	4517	1924 +	13,6	8 5
	Վալիմի մոյի	811	7901	3290 +	22,5	1 3
0	Կապանի	265	7536	+1261	41,6	5 5
1	Կրասնոսելսկի	177	13589	+6412	38,7	6 7
2	Մասիսի	384	12095	+2711	41,5	9 7
3	Մեղրու	866	3484	+618	40,7	3 4
4	Սիսիանի	455	6481	+1026	24,1	0 7
5	Ստեփանավանի	25	939	+416	2,8	6
6	Սպիտակի	614	4025	+1411	10,4	4 3
7	Չրազդանի	75	1952	+977	5,7	4
8	Թումանյանի	61	1735	+874	3,3	6

Երիտասարդության արտահոսքը համգեցրել է մարզի հայ բնակչության «ծերացմանը», որը մի կողմից իջեցրել է ծնունդը և մյուս կողմից՝ բարձրացրել մահացությունը: Եթե 1970-1986թթ. Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում բնակչության 1000 շնչի հաշվով մահացել է 6-7 մարդ, ապա ԼՂԻՄ-ում այդ ընթացքում այն կազմել է 7,5-8 մարդ:

1970-80-ական թվականներին ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության բնական աճը դրսևորվում է խիստ նվազման միտումով: Նկատենք, որ 1989թ. 1979թ. համեմատ մարզի հայ բնակչությունը 123,1 հազարից աճեց 145,5 հազարի, երկրամասի հայ

բնակչությունը 75,9 տոկոսից հասավ 76,9 տոկոսի, այսինքն 1 տոկոսի չափով աճ, իսկ աղորեջանցիները՝ 37,3 տոկոսից հասան 40,6 տոկոսի¹:

Այսպիսով, նպատակաուղղված ժողովրդագրական քաղաքականության միջոցով Աղորեջանի իշխանությունները փորձում էին մարզը լիովին հայաթափել, դրանով իսկ մեկընդմիջտ լուծել դարաբաղյան հիմնահարցը:

Հայակուլ այդ քաղաքականությանը դիմակայելու նպատակով Արցախ Աղորեջանին բռնակցվելուց անմիջապես հետո, առաջին իսկ օրերից կանգնեց ազատագրական պայքարի վրա: Արցախի գավառներում անընդհատ եղել են ընդվզումներ ու ապստամբական պոռթկումներ աղորեջանական պաշտոնեության դեմ, մարզն աղորեջանական ստրկությունից ազատագրելու համար: Այդ կապակցությամբ Ռուբեն Տեր-Աինասյանը գրել է. «ՀՀ Ղաշնակցությունը, իբրև հայ ժողովրդի հույսի և հավատի խտացումը, չի դավաճանած Գանձակ-Ղարաբաղ-ցիին, ընդառաջ է գացած անոր բաղձանքին և ամենե՛ն տազնապալի վայրկյանին իսկ չէ մոռացած զայն: Այսօր ալ իր հալածական վիճակին մեջ, իր ծրագրին մեջ ունի հին Արցախ գավառներուն ազատագրումը: Այդ ծրագիրն ինքը չէ հղացած, այլ քաղած է Ղարաբաղի ժողովրդեն կամքեն»²:

1920-ական թվականներին Արցախում հակաաղորեջանական շարժումը դեկավարելու նպատկով ստեղծվել է «Ղարաբաղը Հայաստանին» միությունը: Այն իր բջիջներն ուներ ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղի, այլ նաև Գանձակի հայկական շրջաններում: Միությունն անկուսակցական էր, որի մեջ մտնում էին դաշնակցականներ, հնչակյաններ, էսեռներ, մենշևիկներ և բոլշևիկներ: 1927թ. նոյեմբերի սկզբներին, միությունը հազարավոր թռուցիկներ է ցրել «Ղարաբաղը Հայաստանին» նշանաբանով: Այդ ամենին հետևել են բազմաթիվ ձերբակալություններ, որոնց թիվն անցնում էր 500-ից: «Հարյուրներով լցնում են երկաթուղին, պատում է ակամատեսը, և ճանապարհում դեպի Ռուսաստան: Իսկ սարերում և անտառներում էլ անհամար փախստականներ կան: Գիշերը հինգով-տասով անցնում են սահմանը: Մարդիկ են ուղարկված, որ նրանց էլ հավաքեն բերեն: Եթե Արաքսը չլինի, մի մարդ չի մնա, բոլորն էլ կանցնեն Պարսկաստան: Շատ խիստ բռնագրավումներ կան:

Ղարաբաղի ժողովրդից գրավված են 9800 փութ ցորեն, 5900 եղջյուրավոր անասուններ: Հավաքում են պետական տուրքի ապառիկներն ամենախիստ միջոցներով, դրամի փոխարեն գրավում են տնային բոլոր տեսակի իրեղենները: Այս բոլորը պատմողն ինքը «նաչալնիկ միլիցիան» է, որ իր ձեռքով է զանձել տված: Պարծենում է, որ Զանգեզուրի շրջանում հարյուրներով վերմակներ կան դիզված: Ժողովուրդը թողած իր տունը, ընտանիքը, զավակները, ով որ կարողանում է, իր զուլխն է ազատում:

Բաքվից գալիս է հայտնի Բագիրովը մի քանի հարյուր ռուսական զինվորներով և ճառախոսում է. «Պրոլետար ընկերներ խորհրդային իշխանության անունից եմ խոսում ձեզ հետ: Նրանք, որ ձերբակալված կամ փախած են, մեր թշնամիներն են, դեռ շատերը կան, որ պիտի ձերբեկալվեն: ...Ամբողջ լեռնահայաստանի սարերը դարձել են փախստականների բնակավայրեր: Երբ մուրը վրա է

¹ *Խոջաբեկյան Վ., Արցախը փորձության ժամին, Եր., 1991, էջ 66:*

² *Ռուբեն, Գանձակ Ղարաբաղի վեճը, «Դրոշակ», 1926, հ. 2, էջ 52:*

³ *Աբեղյան Ա., Սենը և մեր հարևանները, «Հայրենիք», 1928, հմ. 1, էջ 139:*

հասնում, կարծես թե աստղագարդ երկինք լինի սարերը՝ ամեն կողմերում լույսեր են երևում և ամեն կողմից երբեմն-երբեմն համազարկերի ծայեր են լսվում»¹։

Ազատագրական շարժման գործիչները Շուշիի շրջանում պահեստ-արհեստանոց էին կազմակերպել։ 1930թ. արտակարգ հանձնաժողովի կողմից ձերբակալվել են 17 զինագործ վարպետներ։ Առգրավվել է 6 թմրամոթ, 30 զնդացիորներ և այլ տեսակի զենքեր ու զինամթերք։ Ապստամբել էին Խժաբերդի բնակիչները։ Ձորքերը փորձել են ճնշել այն, բայց սկզբում չի հաջողվել։ Լեռնային Ղարաբաղում համաժողովրդական հուզումները ճնշելու համար Բաքվից մեծ քանակությամբ զորքեր են տեղափոխել²։

1931 թվականին մարզկոմի ղեկավարությունը մեղադրվեց նացիոնալիզմի, նացիոնալ-ուկրոնիզմի, Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու փորձերի և դաշնակցական գաղափարների դեմ չպայքարելու մեջ³։ Մարզային և շրջանային մի շարք գործիչների անհիմն բռնադատել են։ Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմը բազմիցս քննարկել է Ղարաբաղյան շարժման հետ կապված հարցեր։ Շատ կոմունիստներ են հանվել կուսակցության շարքերից, լուծարվել են առանձին շրջանային կուսկազմակերպություններ։

Մարզում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական, ինչպես նաև քաղաքական ծանր իրավիճակից արցախահայությանը փրկելու համար Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը և մանավանդ մտավորականությունը բազմիցս դիմել են կենտրոնական իշխանություններին։

Դեռևս 1945թ. Խորհրդային Հայաստանի Կոմկուսի ԿԿ առաջին քարտուղար՝ Գ. Հարությունյանը նամակով դիմել է Ատալինին, խնդրելով վերանայել Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու մասին հարցը։ Այդ նամակով Գ. Հարությունյանը փաստերով ընդգծում է Լեռնային Ղարաբաղի Հայաստանին միացնելու անհրաժեշտությունն ու կարևորությունը⁴։

Վերոհիշյալ նամակը Համ Կ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Մալենկովն ուղարկում է Ադրբեջանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար՝ Մ.Ջ. Բադիրովին՝ ծանոթանալու և առաջարկություն անելու։ Բադիրովն իր պատասխան նամակում, մերժել է Գ. Հարությունյանի բոլոր փաստարկները, սակայն միաժամանակ տվել է իր համաձայնությունը Հայկական ԽԱՀ-ին միացնելու ԼՂԻՄ-ը առանց Շուշվա շրջանի՝ միայն պայմանով, որ Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցվեն Հայկական ԽԱՀ երեք շրջանները, որոնք հարակից են Ադրբեջանին և ունեն նաև ադրբեջանցի բնակչություն⁵։

Ըստ էության հարցը նորից մտցվեց փակուղի։

Դեռ ավելին, առաջանցիկ նոր քայլեր նախաձեռնվեցին մարզի ազատագրական դեմքը փոխելու ուղղությամբ։ 1949թ. մեծ քանակությամբ ադրբեջանցիների Հայաստանից տեղափոխելով բնակեցրին Լեռնային Ղարաբաղի հայկական գյուղերում։ Ամեն մի հայի ընտանիք պարտավոր էր իր հարկի տակ օբևանել մեկ երկու ադրբեջանցի ընտանիքների։ Նորից ավելոծվեց ու խոռվեց արցախահայության անդորրը։ Օժեկրտոցն ու մասսայական տուրուլդիոցները սովորա-

¹ Սարուր, Կացությունը Ադրբեջանի մեջ, «Դրոշակ», 1930, հմ. 4, էջ 119-120։

² Նույն տեղում, էջ 120։

³ «Заря востока», 24 мая, 1931.

⁴ «Перестройка и национальные отношения (О событиях в Нагорном Карабахе и вокруг него)», Бр., 1989, стр. 40.

⁵ Алчев И., Нагорный Карабах. История, факты, события, Баку, 1989, стр. 89.

կան երևույթներ էին: Վաչկատուի առօրյայով ապրող վերաբնակները կարճ ժամանակահատվածում մարզի ծաղկավետ դաշտերն ու այգիները վերածեցին ամայի տափաստանի: Եկվորները, արցախահայության անկոտրում, անհաշտ կամքին չհամակերպվելով, մեկ տարի անց, 1950թ. տեղափոխվեցին Խանլարի, Շամխորի, Շահումյանի, Զարհատի շրջանների հարթավայրային հատվածները, նոր պատուհաս դառնալով տեղի հայության համար:

Նմանօրինակ գործելակերպով չկարողանալով հասնել ցանկալի հաջողության, Ադրբեջանի իշխանությունները երբեմն պաշտոնամոլ ու հաճոյակատար հայ ղեկավարների միջոցով են փորձում իրագործել իրենց ծրագրերը:

Այդ նպատակով, 1958թ. կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար Մշանակեցին Նիկոլայ Շահնազարյանին, որի հայատյաց գործելակերպը նոր բողոքի ու դժգոհությունների ալիք բարձրացրեց:

1962թ. Ստեփանակերտի ավտոշարասյան 300 աշխատավորներ բողոքեցին՝ գրեցին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահություն, կուսակցության Կենտկոմ և Մինիստրների խորհուրդ: Նամակում ներկայացվեց մարզի գաղութային վիճակը և առաջարկվեց ԼՂԽՍ-ը վերամիավորել ՀԽՍՀ-ին:

1962թ. մի շարք մտավորականներ նմանօրինակ նամակով դիմեցին ԽՍՀՄ Կենտկոմին:

1965թ. հունիսի սկզբին Լեռնային Ղարաբաղի 13 ղեկավար աշխատողներ՝ Գրողների միության մարզային բաժանմունքի պատասխանատու քարտուղար՝ Բազրատ Ռիտբաբյանի գլխավորությամբ, նամակ են հղել ԽՍՀՄ կուսակցական ու պետական ղեկավարությանը: Նամակում հանգամանորեն շարադրվել է մարզի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքի վիճակը, հատկապես ցույց է տրվել Ադրբեջանի ղեկավարության չովինիստական վերաբերմունքը ԼՂԽՍ-ի նկատմամբ:

Սույն դիմումին հետևեցին համանման համախոսականներ Երևանից ու Երկրի հայաբնակ տարբեր շրջաններից:

Միայն Լեռնային Ղարաբաղից կենտկոմին հասած դիմումների տակ ստորագրել էին 45 հազար աշխատավորներ: Այս բոլորի շնորհիվ 1966թ. օգոստոսի 8-ին ԽՍՀՄ Կենտկոմի քարտուղարությունը հատուկ որոշմամբ Ադրբեջանի ու Հայաստանի այն ժամանակվա ղեկավարներին հանձնարարել էր համատեղ քննարկել հարցը և ԽՍՀՄ Կենտկոմ ներկայացնել իրենց առաջարկությունները՝ Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ-ին վերադարձնելու նպատակով:

Սակայն Ադրբեջանի ղեկավարությունը, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ քաղաքական շանտաժի ու ազգամիջյան կոտորածի սպառնալիքով կասեցրեց հիմնահարցի հետագա որևէ քննարկում:

Վերոհիշյալ բողոքները պատրվակ դարձան մարզի հայության նկատմամբ նոր բռնությունների: 13 գործիչների նկատմամբ էլ գործադրվեցին հալածանքների դաժան միջոցառումներ: Կարճ ժամանակում նրանք ենթարկվեցին կուսակցական տույժերի, զրկվեցին մարզում աշխատելու հնարավորությունից:

Չնայած այդ ամենին, շարժումը ապրեց ու ծավալվեց արդեն հայ ժողովրդի ընդերքում՝ հիմք դնելով նոր խմորումների, որոնք պիտի հասցնեն 70-ականների խուլ ցնցումներին:

1971 թվականին մի քանի տասնյակ մշանավոր մոտավորականներ՝ Մարտիրոս Ասրյանը, Պարույր Սևակը, Գոհար Գասպարյանը դիմեցին ՀԽՍՀ և

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 25 ապրիլի, 1990:

ԽԱՅՄ ղեկավարությանը՝ տազնապով ընդգծելով այն անօրինությունների մասին, որ կատարվում էր ԼՂԻՄ-ում: «Բաքվից անվերջ եկող միլիցիան և պետական անվտանգության այլ ազգի զինվորներով,- գրված էր նամակում,- ԼԳՎԵԼ, պաշարվել է մարզի կենտրոնը: Չդադարող հարցաքննությունների ու հետապնդումների միջոցով ստորացնում են նրա բնակիչներին: Ամեն օր բանտ են քշվում ազնիվներն ու համարձակները: Պաշտոնագրկվում ու հալածվում են կամայականությունների դեմ բողոքողները: Մարզի հայության ճակատագրի տնօրեններ են կարգվում հին ու նոր դավաճանները, ուրացողներն ու մատնիչները: Այս բոլորի վերջը չի երևում: Իսկ եթե երևում է, ապա դա վերջն է ամեն հայկականի, որ կենաց ու մահու գոյամարտերում պաշտպանվել է մինչև այսօր»¹:

1976թ. ԽԱՅՄ նոր սահմանադրության նախագծի համաժողովրդական քննարկման ժամանակ նորից արծարծվեց արցախյան հիմնահարցը: ԽԱՅՄ Սի-նիստրների խորհրդի նախագահության արձանագրության մեջ ասված է. «Պատմական մի շարք հանգամանքների հետևանքով մի քանի տասնամյակ առաջ Լեռնային Ղարաբաղն արհեստականորեն միացվել էր Ադրբեջանին: Ըստ այդմ, հաշվի չէին առնվել մարզի պատմական անցյալը, նրա ազգային կազմը, ժողովրդի ցանկությունը և տնտեսական շահերը: Անցել են տասնամյակներ և Ղարաբաղի հարցը շարունակում է հուլովվել, առաջացնել անհանգստություն և անբարյացակամության պահեր դարավոր բարեկամությամբ իրար հետ կապված երկու ժողովուրդների միջև: Անհրաժեշտ է Լեռնային Ղարաբաղը (հայերեն՝ «Արցախ») միացնել Հայկական ԽԱՅՄ հետ: Այն ժամանակ ամեն ինչ կբռնի իր օրինական տեղը»²:

Խորհրդային իշխանության տարիներին արցախահայության վերելքներով ու վայրէջքներով ընթացող պայքարը, 1988-ի փետրվարին սկսված համաժողովրդական ու համազգային ազատագրական շարժման հիմքը հանդիսացավ:

ԱՆԳՐԱՆԻԿ ԱՐԵԱԿՑԱՆ

ԱՐՅԱՆՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ /1988 թ. ՓԵՏՐՎԱՐՄԱՐՏ/

Արցախյան շարժումը հանդիսանում է ընդհանուր շարժման մի բաղկացուցիչ մասը, որի ամենաբնորոշ գիծը նրա համաժողովրդական բնույթն է: Նորօրյա մեր պատմությամբ զբաղվող հեղինակները պատշաճ ուշադրություն չեն դարձնում այդ կարևոր հարցին: Սույն հոդվածի նպատակն է փորձել մասնակիորեն լրացնել այդ բացը:

Հայտնի է, որ 1988 թ. փետրվարի 20-ին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը ընդունեց որոշում՝ ԼՂԻՄ-ը մայր Հայաստանի հետ վերամիավորելու վերաբերյալ: Աշխարհասփյուռ հայու-

¹ «ԼՂ Հանրապետություն», 23 նոյեմբերի, 1994:

² ԽԱՅՄ Սինիստրների խորհրդի նախագահության 1977թ. նոյեմբերի 23, N 61 արձանագրություն, Կ-4133: